

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Спеціальність 053 «Психологія»

Спеціалізація «Психолог ювенальної превенції»

**за темою
СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ**

Лекція 4
Литовсько-польська доба.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 27.11.2023 № 10

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 2
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 15.11.2023 № 11

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 24.11.2023 № 10

Розглянуто на засіданні кафедри українознавства факультету № 2 *(протокол від 14.11.2023 № 12)*

Розробник:

1. Завідувач кафедри українознавства факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор – **Чорний І. В.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри європейських мов ДБТУ, кандидат філологічних наук, доцент – **Герман Л.В.**
2. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент – **Перцева В.А.**

План лекції

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.
2. Українські землі у складі Польщі. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки для України.
3. Українська культура XIV - першої половини XVII століть.

Рекомендована література:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України. К. : Академія, 2016.
2. [Історія та культура України : навчальний посібник / уклад. Дедурін Г.Г., Іванов С. Ю., Чорний І.В. Харків : ХНУВС, 2017.](#)
3. [Греченко В.А. Історія та культура України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017.](#)

Додаткова

1. Гарін В., Кігіцар І., Кондратенко О. Історія України. К. : Центр навчальної літератури, 2017.
2. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018.
3. Історія української культури : курс лекцій для студентів спеціальності 034 Культурологія / Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко, Л. Г. Дабло ; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. К. : Ліра-К, 2020.
4. Лоза Ю. Історичний атлас України. К. : Українська Картографічна група, 2022.
5. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. К. : Центр навчальної літератури, 2019.
6. Піддубний С. Хоткевич Г. Історія України. До кінця XVI століття. К. : Центр навчальної літератури, 2020.
7. Шейко В., Тишевська Л. Історія української культури. К. : Кондор, 2013.

Основні ресурси в Інтернеті

1. <http://historians.in.ua/>
2. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. <http://litopys.org.ua/>

Текст лекції

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Внаслідок Батієвої навали Київ, колись могутнє місто, залишився лиш тінню колишньої своєї слави. Місто покинули багато бояр, великих купців, навіть православний митрополит. Протягом тривалого часу й князя Київ свого не мав. Майже 80 років титул володаря українських теренів належав монголо-татарам. Але внутрішні чвари між правителями Золотої Орди заважали їм здійснювати безпосереднє управління цими землями.

Довго так тривати не могло. Першими з такої можливості скористалися

литовці – до XIII ст. відсталі язичницькі племена. Ще за часів *Міндовга* (1230-1263) вони рушили на західноруські (білоруські) землі. Під проводом наступника Міндовга Великого князя *Гедимінаса* (1316-1341) почалося **включення до складу Литовського князівства сучасних українських теренів**. З метою збирання «руських земель» правитель застосовував як воєнні, так і дипломатичні й династичні заходи. Після раптової смерті Юрія II Болеслава на княжому столі Волині закріпився син Гедимінаса *Любарт*, котрий номінально вважався і галицько-волинським князем.

Крім того, Гедимінас, що іменував себе «королем Литовців і Руських», вів активну боротьбу з Тевтонським орденом, завдав кілька поразок німецьким лицарям.

Справу батька продовжив князь *Альгірдас* (Ольгерд Гедимінович, 1345-1377), який проголосив: «вся Русь просто повинна належати литовцям». До 1350-х років він поширив свою владу на дрібні князівства, розташовані на лівому березі Дніпра, а в **1362 р.** його військо зайняло *Київ*.

Експансії Литви сприяла *слабкість Золотої Орди* (після смерті хана Джанібєка 1357 р. тут розпочинається хвиля міжусобиць, а в 1362 р. Орда розколюється на дві частини з кордоном по Волзі). У 1362 р. литовці рушили на Поділля, завдавши **нищівної поразки татаро-монголам у битві біля Синіх Вод** (басейн Південного Бугу).

Поступово підпорядкувавши значну частину Білорусі й України, Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі.

Цей **перший етап литовського проникнення на Русь історики назвали «оксамитовим»**. Українці охоче приймали прихід литовців, бо панування останніх було сприятливішим, ніж жорстоке ординське іго. Місцеве населення отримувало захист від нападів татар зі Сходу та Півдня, католиків – із Заходу. Тож опору литовцям воно не чинило, а часто навіть навпаки збройно їм допомагало у боротьбі з ворогом.

За браком людей литовці дозволяли місцевій українській знаті займати найвищі адміністративні посади. Руські князі та бояри на підставі угод з великим князем литовським служили йому як васали. Кредо литовців було: **«Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо»**.

Литовська верхівка сама досить швидко потрапляла під *культурні впливи своїх слов'янських підданих*, переймаючи мову й звичаї, адже в державі переважав українсько-білоруський етнічний елемент (майже 90% населення). Багато князів з династії Гедиміновичів **прийняли християнство**. Так, 10 з 12 синів Альгірдаса були православними. Навіть наприкінці XVI ст. у Литовській державі діяло 11 тис. православних церков і лише 700 костелів. Руська мова, а тогочасне населення Білорусі й України називали себе русинами, стала *офіційною мовою* в литовській державі.

Литовці запозичили руський досвід військової організації, будівництва фортець, налагодження податкової системи, формування структури князівської адміністрації. Державною правовою основою слугувала «Руська правда».

Литовські князі надавали привілеї – спеціальні особливі грамоти – окремим землям Русі. Хоча **українські терени** вважалися власністю династії

Гедиміновичів, вони *зберігали, особливо на перших порах, попередній політико-адміністративний устрій, певну автономію, давні місцеві звичаї*. Тож майже до кінця XIV ст. Велике князівство Литовське виступало своєрідною федерацією земель-князівств, повноцінними, рівноправними суб'єктами якої були землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля.

Всі ці факти дозволяють стверджувати, що Велике князівство Литовське багато в чому продовжило державні традиції Київської Русі. У цій новоутвореній країні від народу-завойовника, по суті, залишилася тільки назва. Навіть офіційний титул литовського князя починався словами: «Великий князь Литовський і Руський».

2. Українські землі у складі Польщі. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки для України

Наступ *Польщі* на західні землі України розпочав король *Казимир III Великий*, у *квітні 1340 р. вступивши в Галичину*. Місцеве населення не захотіло сприйняти цю владу. Невдовзі галицькі бояри відновили своє правління краєм. Їх підтримала у цій боротьбі Литва.

Протягом понад двох десятиліть поляки у союзі з угорцями билися з литовцями, підтримуваними більшістю українців, за Галичину й Волинь. Називалося це хрестовим походом проти язичників-литовців та схизматиків-православних. Нарешті, у *1366 р.* Казимир III підпорядкував собі майже всі зазначені землі. Територія Польщі зросла приблизно в 1,5 рази. Лише частина Волині залишилася під владою Литви.

Спочатку поляки дуже обережно впроваджували свої порядки, та досить швидко *почався наступ на православ'я*, підтриманий папою римським, а також *впровадження латини як офіційної мови*. Фактично західноукраїнські терени перетворювались на *польську провінцію*, тут нав'язувались *чужоземні правова та адміністративна системи*. Всі привілеї та права надавалися винятково польській знаті та католицькому населенню.

Обидві держави, і Литва, і Польща, перебували під *загрозою з боку Тевтонського ордену*. Литва, виснажена експансією на схід, крім того страшилася зростання могутності Московського князівства. Поступово визріла ідея її об'єднання з Польщею. В *1385 р.* у невеликому білоруському місті була укладена *Кревська унія*: за руку польської королеви *Ядвіги*, що означало титул короля Польщі, литовський князь *Ягайло* (1377-1392) зобов'язувався приєднати землі Литви та України до Польської корони й повернути литовців у католицизм.

Разом з литовськими присяжні грамоти на вірність польському королю підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі. Однак спроби швидкого впровадження в життя умов унії *посилили опозицію* в середовищі литовської та руської верхівок. Очолив *спротив* князь *Вітовт* (1392–1430), кузен Ягайла. У 1392 р. Вітовт змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. Від польського короля Вітовт був залежним

на ленних засадах, що означало право влади над даною територією за умов виконання військової або адміністративної служби.

Вітовт був здібним та енергійним правителем. Намагаючись зміцнити внутрішню політичну єдність власної держави, він запровадив управління своїх намісників в удільних руських князівствах, що *звело нанівець колишню їхню автономію*.

Князь прагнув витіснити татар з Причорномор'я, однак у битві з татарським військом 12 серпня 1399 р. на Ворсклі зазнав нищівної поразки. Це змусило його дати клятву на вірність Ягайлові. У **1401 р.** він підписав договір (**Віленська унія**), згідно з яким великокняжа влада в Литві та землі, у тому числі українські, після смерті Вітовта мусили повернутися Ягайлові.

Військо Вітовта взяло участь у формуванні польсько-литовсько-руської армії, що виступила проти *Тевтонського ордену*. Очолив цю армію Ягайло, який, ставши польським королем й охрестившись, отримав ім'я Владислава II Ягелла. **15 липня 1410 р.** під **Грюнвальдом** об'єднані сили оточили й завдали нищівної поразки тевтонському війську.

За **Городельською унією 1413 р.** Вітовт домігся, щоб Литовське князівство й після його смерті зберігало *автономію* (на основі васальної залежності від польського короля). Водночас ця унія **обмежила участь православних у державному управлінні**: лише католики могли бути представлені у великокняжій Раді. *Знатъ же католицького віросповідання* Великого князівства Литовського **зрівнялась у правах** зі шляхтою Королівства Польського, що вбило клин між литовськими феодалами та православним руським народом і його знаттю.

Розширенню сфери впливу католицизму сприяла роздача католицькій церкві українських земель, заснування кількох католицьких єпископських кафедр.

Після смерті Вітовта в 1430 р. українці, спираючись на підтримку деяких литовських магнатів, обрали великим князем литовським молодшого брата короля Ягайла – **Свидригайла**, сіверського князя, який підтримував тісні зв'язки з українським православ'ям. Побоюючись втрати частини земель, **поляки окупували Поділля та Волинь**. Водночас вони підбурили частину литовців обрати великим князем Сигізмунда, молодшого брата Вітовта. Якійсь час між цими сторонами тривали сутички, та потім почалися переговори, в яких взяв гору Сигізмунд (1506-1548), котрий тримався пропольської політики.

Тільки за часів більш як 40-річного правління Сигізмунда I, коли вдалося добитися політичної стабільності, об'єднати зусилля для боротьби проти зростаючої татарської загрози, *ідея унії вкоренилася* у свідомість української політичної верхівки.

Кілька слів про сусідів князівства Литовського. В **1443 р.** в результаті ослаблення центральної влади Орди, татарська знать, що населяла Крим, заснувала незалежне **Кримське ханство**. З **1475 р.** воно стає **васалом султанської Туреччини**. В середині XV ст. кримські татари починають здійснювати регулярні *набіги* на території Причорноморських степів й України, що знаходились під владою князівства Литовського. Великі набіги

здійснювалися в середньому раз на 10 років, менші – щорічно. Кожний вершник мав від 2 до 6 коней. Не сходячи з сідел майже цілодобово, пересідаючи на ходу з одного коня на другого, татари за короткий час переходили значні відстані. Їхні набіги відзначалися несподіваністю і швидкістю.

Під час набігів татарська орда, розділившись на багато загонів, захоплювала величезні простори і досягала найбільш глибинних районів Польщі, Литви, України і Росії. Так, у 1527 р. татарське військо досягло Пінська і Любліна, в 1571 р. – спалило і розграбувало Москву.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. на основі **Московського князівства** утворилася єдина **Російська держава**. Важливим етапом на шляху її зміцнення було **повалення в 1480 р. ординського іга**.

Князь Іван III офіційно проголосив своїм головним завданням боротьбу за «збирання» всіх земель Київської Русі, вважаючи їх своєю «вотчиною». Вже в 1487 р. він спробував дипломатичним шляхом примусити Литву визнати за ним титул «государя і великого князя всія Русі», однак зазнав невдачі.

У 1494 р. великий литовський князь Олександр, намагаючись уникнути конфронтації з Московщиною, вирішив узяти шлюб з дочкою Івана III. Згідно з укладеним договором відбувся перехід статусу збирача всіх руських земель до Московської Русі. Проте тиск на Литву не припинився: Іван III звинуватив зятя у тому, що він пригноблює православних. Це стало приводом до початку в 1498 р. російсько-литовської війни, успішної для Росії, яку підтримала певна частина українських та білоруських феодалів Литовської держави.

Взагалі, *польський тиск і вплив негативно* позначилися на мирних раніше взаєминах між литовцями та українцями. Вибух невдоволення української знаті стався у 1508 р., коли впливовий магнат Михайло Глинський організував, за участю козаків, антилитовське повстання. Проте того ж року сильне польсько-литовське військо змусило Глинського втекти до Москви.

На початок XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське *близьке до занепаду*. У **1522 р. Москва** відбила в нього Чернігів і Стародуб на північному сході України, а в 1549 та 1552 рр. воно постраждало від двох великих вторгнень *татар*. Криза досягла своєї критичної межі під час війни з Московським царством, що тривала з 1562 до 1570 рр. Тепер вже *Литва дивилася на Польщу як на свого рятівника*.

1 липня 1569 р. була укладена **Люблінська унія**, внаслідок підписання якої утворилася **Річ Посполита** (в перекладі з польської – «Республіка»). Нова держава мала єдиного **виборного короля, сейм, грошову та податкову системи**, здійснювала єдину зовнішню політику. Велике князівство Литовське певною мірою зберігало свою **автономію**, зокрема **місцеве врядування, військо, скарбницю та систему судочинства**. Та тепер, до Польської корони відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям. І вже Річ Посполита стала найбільшою в Європі державою.

Варто зазначити, що **українська знать підтримувала ідею унії**, оскільки прагнула здобути права, якими користувалися польські шляхтичі (приміром, не сплачувати деякі податки). Польща, котра перебувала на вершині економічної

та політичної могутності, приваблювала й тим, що могла забезпечити захист від набігів кримських татар.

Після 1569 р. *українські землі Польщі* було поділено на **6 воєводств**: Галицьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське та Белзьке, чим ліквідовувалися залишки адміністративної системи давніх руських князівств. Внаслідок частих набігів татар Київське воєводство, найбільше за площею, фактично знелюдніло – осіле населення відходило на північ та захід.

Впродовж XIV–XV ст. на теренах України сформувалися **3 суспільні стани**: *шляхта* (знать, що отримувала привілеї за службу королю чи великому князеві), *міщани* (мешканці міст) та *селяни*. Останні складали майже 80% всього населення. Колективістську общинну форму землекористування було зламано, запроваджувалося наділення землею кожної сім'ї. Водночас селяни мушили нести повинності перед феодалами, спершу досить невеликі: за право користування землею справляли відробіткову або натуральну ренту.

З метою колонізації Південно-Східної України оголошувалися «слободи» – пільги від панщини та повинностей на 10–20 років, чим користувалося багато селян.

Окрему, і досить численну, суспільну верству населення становило *православне духовенство* – «церковні люди».

Важливе значення в житті населення України мав кодифікований збір законів, відомий під назвою *Литовський статут* (перше видання – 1529 р., доповнювався у 1566 та 1588 рр.). Він опирався на «Руську правду» і включав елементи звичаєвого права, а також підтверджував шляхетські права й впроваджував нові юридичні поняття, що походили з Німеччини. До речі, мешканці багатьох міст користувалися так званим *магдебурзьким правом*, яке передбачало *самоврядування* цих населених пунктів, можливість мати власний суд, земельну власність та звільнення від феодалських повинностей. Львів його отримав ще у 1356 р., Київ остаточно – у 1497 р.

Однак українське населення міст було нечисленним, бо штучно обмежувалося польською владою. Проводився курс на усунення українців від участі в міському самоуправлінні, яке в найбільших містах почало зосереджуватися в руках поляків. Чинилися перешкоди при вступі до *цехів* – фахових ремісничих об'єднань, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею, що могло забезпечити вищий, ніж у селян, рівень життя. Внаслідок цього в економічному житті великих міст провідну роль почали відігравати, крім по-ляків, представники інших національностей (вірмени, євреї).

Здійснювалася *фактична ліквідація православної віри* (закриття православних храмів і монастирів, масове спорудження костелів і кляшторів (монастирів), знущання над релігійними почуттями православних, насильницьке обернення в католицизм чи уніатство тощо). Православні релігійні процесії перебували під заборонаю, а православне міщанство примушували платити повинність католицьким священикам. Православним єпископам заборонялося засідати в сенаті.

Протиріччя між українцями і поляками наростали. Унаслідок зернового буму XVI ст. в Західній Європі, спричиненого надходженням з

Америку золота й срібла та стрімкого зростання цін на харчові продукти, економіка України, як і власне польська, стала вкрай неврівноваженою, однобокою, адже майже вся господарська діяльність зосередилася на виробництві *сільськогосподарської продукції*. Водночас міста й промисловість почали занепадати.

Поряд із порушенням економічної рівноваги спостерігалися великі й дедалі зростаючі соціальні диспропорції: дворянство Речі Посполитої здобувало надзвичайні привілеї, в той час як умови життя селянства різко погіршувалися. Так, 1457 р. шляхта отримала право судити своїх селян. А 1505 р. сейм заборонив селянам кидати свої села без дозволу пана.

Землеволодіння магнатів та шляхти інтенсивно зростали. Наприклад, на Лівобережжі виникла своєрідна держава в державі, так звана «**Вишневещина**» з центром у Лубнах. Вона була закладена Олександром Вишневецьким, черкаським і канівським старостою. Основними джерелами зростання великого феодального землеволодіння були великокнязівські дарування, захоплення феодалами общинних земель, купівля маєтків у інших власників, освоєння нових земель. На середину XVI ст. вільних общинних земель в Україні практично не лишилося.

Суттєвому збільшенню виробництва та вивозу зерна сприяло запровадження *нової форми панських маєтків – фільварків*. Ці багатогалузеві господарчі комплекси базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали значні риси натурального господарства.

Оскільки *влада, багатство та привілеї* в Речі Посполитій все більше асоціювалися з *поляками*, то серед людей, котрі не могли ототожнювати себе з польською культурою, *зростало невдоволення*. А привілейований стан шляхти справляв значний асиміляторський вплив на українську знать. Внаслідок цього відбувалося *масове її зречення православ'я*, перехід у католицизм, а також на польську мову. Українці стрімко втрачали свою еліту – шляхту.

Все ж невелика купка українських *магнатів* лишалася відданими своїй вірі: вони засновували у власних володіннях православні школи та друкарні. Найбільшим покровителем православної віри був князь **К. Острозький** (1527–1608) – «некоронований король України» – один з найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. На Волині йому належало більше ніж 900 міст і сіл. У 1578 р. князь засновує друкарню, якою керував І. Федоров, у 1580 р. відкриває Острозьку академію.

В містах з другої половини XV ст. почали виникати *православні братства*, які протистоячи зростаючому тиску польсько-католицьких елементів, опікувалися вдовами й сиротами своїх померлих членів, підтримували шпиталі, засновували школи, надавали своїм членам безпроцентні позички. Значну роль у боротьбі за релігійну та професійну рівноправність українського громадянства, православних з католиками відіграло **Львівське братство**, засноване першим (1463 р.). У 1615 р. було засноване Київське богоявленське братство.

Братські школи ставали центрами формування нової української еліти, науковими осередками, кузнею політичних провідників, сприяли формуванню інтелектуального потенціалу нації, створювали передумови для відкриття навчальних закладів вищого типу (Київський колегіум).

Між православними українцями і католиками-поляками розгорілася справжня релігійна і культурна війна. Розвиваючись як боротьба передусім між різними вірами (у той час для всіх європейців релігія була основним ідеологічним питанням), вона поклала початок першій в українській історії великій ідеологічній дискусії. Мова йшла перш за все про те, котра з церков справді забезпечує спасіння душі – православна чи католицька.

Оскільки українці зазнавали утисків в Речі Посполитій, міщани – дискримінувалися в містах, а православна знать ігнорувалася при розподілі службових посад, кілька православних єпископів вирішили укласти між своєю церквою та Римом **унію**. Наприкінці 1595 р., після таємних переговорів, двоє з них поїхали до Риму, де папа Клемент VIII проголосив офіційне визнання унії.

Католицька влада теж була зацікавлена у зближенні своєї та православної церков в Україні. У 1589 р. була проголошена *автокефалія Московського патріархату*, глава якого отримав титул патріарха Московського і всієї Русі. Отже Москва мала можливість *втручатися у внутрішні справи* Речі Посполитої під приводом захисту православних.

Коли розійшлася звістка про укладену єпископами угоду з папою, православна громада вибухнула від обурення. Князь Острозький пригрозив Польщі підняти збройне повстання. Щоб розв'язати конфлікт, у **1596 р. в м. Бересті (нині Брест)** був скликаний **церковний собор** – з метою **об'єднати католицьку та православну церкви в Україні**. Але наслідки Берестейської унії були прямо *протилежні*: при збереженні перших двох, *виникла ще й третя церква – уніатська, або греко-католицька*. Цей поділ українців на дві конфесії поклав початок багатьом різким *відмінностям*, які пізніше розвинулися між східними та західними українцями.

Релігійна полеміка кінця XVI – початку XVII ст. піднесла дедалі зростаючу *напруженість* між Польщею та Україною на високоемоційний ідеологічний рівень. Католицька Польща тепер поставала як цілковита протилежність українському суспільству.

Проте розглянутий період ніс не лише невдачі для українського суспільства: релігійна полеміка спричинилася до **культурного піднесення**, а ворожнеча з поляками сприяла чіткішому усвідомленню українцями своєї самобутності.

Починаючи з 1597 р. на засіданнях сейму та сенату Речі Посполитої українська православна шляхта повела **боротьбу за захист своїх прав**, проти наступу католиків та уніатів, які, користуючись підтримкою держави, отримали контроль над більшістю парафій, церковних урядів, прибирали до рук майно. У 1623 р. припинилося судове переслідування православної церковної ієрархії, що постала у 1620 р. за підтримки козаків. Крок за кроком, з більшим чи меншим успіхом українству вдавалося в низці випадків відстоювати свої права.

3. Українська культура XIV – першої половини XVII століть.

Усна народна творчість

Національна особливість духовної культури українського народу найповніше проявилась у **фольклорі**. З літописних та інших письмових пам'яток другої пол. XIII – першої пол. XVII ст. видно, що у цей період прозові фольклорні жанри були представлені *легендами, переказами, казками, новелами, притчами*. Жива народна мова оперувала також значними фондами прислів'їв, приказок і крилатих висловів.

У житті українського народу важливу роль відігравала **календарно-обрядова та родинно-обрядова пісенність**: напівязичницькі колядки, новорічні щедрівки, веснянки, русальні та купальні, обжинкові та весільні пісні, родильні мелодії та похоронні голосіння. Народнопоетичні твори оспівували працю і побут народу, його працьовитість, волелюбність, справедливість і чесність. У них звучали мотиви поваги до старших, любові до рідного краю, ненависті до гнобителів. У цих творах проявлялися риси характеру українського народу, які стали визначальними для його духовного складу.

Однією з провідних тем поетичної творчості було оспівування *героїчного подвигу українського народу в боротьбі проти зовнішніх ворогів* – татаро-монгольських і турецьких завойовників. Центральним персонажем багатьох творів був київський **лицар**, борець проти турків Михайлик, який взяв на ратище Золоті Ворота і привіз їх до Царгороду за те, що кияни видали його ворогові. Дослідники вважають легенду про Михайлика переказом сюжету якоїсь епічної пісні або билини періоду Київської Русі.

У XV ст. на Україні зароджується **історична поезія**. Поява *історичних пісень та дум* пов'язана з боротьбою українського народу проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетського панування, а також з виникненням козацтва і Запорізької Січі.

Найдавніший пласт народних дум і пісень присвячений **темам боротьби проти навали кримських орд і султанських військ**. Головний збірний герой цих творів – **козак-воїн**, патріот-захисник рідної землі, мужній та незламний лицар. Таким він є в бою і далеких походах, у турецькій неволі й на галерах. Історичні пісні та думи несли в собі важливе ідейне навантаження, формуючи кодекс козацької, лицарської моралі, виховуючи почуття патріотизму. Зокрема, такі ідеї властиві думам про Олексія Поповича та бурю на Чорному морі, про плач невольників, про втечу трьох братів з Азова, про Самійла Кішку, про Івася Коновченка, про Марусю Богуславку, про козака Байду.

Який же **зміст** вкладено у вищеназвані народнопоетичні твори? Лейтмотивом думи про Самійла Кішку є сувора **кара за зраду**. Дума про Олексія Поповича обстоює високу громадянську та родинну **мораль козака**, засуджує усі її порушення. В думі про козака Байду відображено народне уявлення про відчайдушного українського героя-козака, якому в битві з ворогами смерть за справу батьківщини не є страшною.

Образи мужніх **ватажків і героїв** визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі (1648-1657 рр.) та Султанської Туреччини відтворені у народній поезії «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська

перемога», «Богдан Хмельницький і Василь Молдавський», «Чи не той хміль», «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Та ой як крикнув же козак» та в інших піснях і народних думах, які відіграли важливу роль у вихованні *патріотичних почуттів*.

Незважаючи на те що думи були навіяні сумними подіями – неволею, каторгою, героїчною смертю відважних козаків, втратою рідних, вони одночасно пройняті *глибоким оптимізмом, ліричним світосприйняттям*. Все це становило характерну рису національної психології українського народу.

В духовній культурі українського народу здавна важливе місце займали *звичай та обряди*, регулюючи поведінку людей у сімейному і громадському житті. Своїми коріннями вони сягають доби родоплемінних відносин, пов'язаних з побутом скотарських і землеробських племен, а також з системою язичницьких вірувань. Найбільш важливі серед них – обряди, пов'язані з одруженням, народженням дитини, похоронами.

В духовній культурі українського народу значне місце займали *аграрно-календарні обряди*. В них перепліталися знання про природу з магічними діями, які мали забезпечити плодючість землі і тварин, принести людині достаток і благополуччя. Вони збігалися з циклами основних сільськогосподарських робіт. Найбільші свята припадали на дні зимового та літнього сонцестояння, весняного рівнодення.

Серед низки зимових свят українців особливо виділявся період *Дванадцятидення (Святки)* з кульмінаційними датами 25 грудня (Різдво), 1 січня (Новий рік) і 6 січня (Хрещення). Навколо цих дат церковного та громадянського календаря протягом віків склався надзвичайно багатий комплекс звичаєвості.

Розвиток освіти і наукових знань. Початок книгодрукування.

У процесі формування українського етносу світоглядні функції в суспільстві виконувала насамперед *релігія*. Релігійні уявлення накладали свій відбиток на естетичні смаки і морально-етичні уподобання, впливали на жанрову структуру художньої культури.

Головними *осередками культури*, як у попередні часи, залишалися князівські *двори, монастирі та церкви*. У них зосереджувалися освічені люди, велось літописання, переписували й перекладали книги.

У період феодальної роздробленості важливу роль у культурному розвитку українського етносу поряд з Києвом та Черніговом стали відігравати міста Галицької землі – Галич, Холм, Перемишль, Львів, а також Волинської – Володимир та Луцьк. Проте Київ продовжував зберігати свої давні традиції в духовному житті слов'янських народів.

Найбільш освіченим на Україні у той час було *духовенство*, в руках якого зосереджувались школи. Значна частина письменних людей була серед шляхти і ремісників. Письменні люди, знавці іноземних мов працювали у князівських та єпископських канцеляріях, готували тексти грамот, вели дипломатичне листування.

Загарбання українських земель польськими та литовськими феодалами в другій половині XIV ст. завдало відчутних втрат українській культурі. Разом з тим у цей період йшов безперервний процес багатостороннього спілкування українського, білоруського і литовського народів, розширення взаємовпливів у сфері культури. Наприклад, реформація, яка почалася в Європі у першій половині XVI ст., сприяла поширенню у Польщі гуманістичних і протестантських течій. У свою чергу, прогресивні ідеї, що поширювалися у Польщі, мали велике значення для української культури. Розвиткові прогресивних традицій в культурах обох народів сприяла боротьба з феодалною реакцією у формі контрреформації.

Разом з тим слід зауважити, що в умовах національно-релігійного гніту розвиток духовної культури українського народу здійснювався повільно. **Школи**, як правило, існували при монастирях, церквах або маєтках великих феодалів. Учні отримували в них *елементарні* знання з письма та арифметики. Більш повну освіту можна було здобути при великих монастирях, однак монастирська освіта була обмеженою, навчання велося латинською мовою. Крім православних шкіл у деяких містах Галичини і Закарпаття діяли школи при католицьких костьолах. Найстарішою серед них була школа Львівської латинської кафедри, у якій у середині XVI ст. навчання мало схоластичний характер.

У XV – першій половині XVI ст. багато вихідців з України здобували освіту в Краківському, Празькому та Болонському *університетах*. У списках студентів Краківського університету знайдено понад 30 імен уродженців Дрогобича та 70 – із Самбора. У цьому університеті навчалися студенти з Києва, Львова, Глинян, Мостиськи та інших міст. При Карловому університеті у Празі був створений спеціальний «литовський колегіум», де навчалися литовці, українці, білоруси.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. на Україні продовжували діяти *елементарні школи* при церквах і монастирях, однак це вже не відповідало вимогам часу. Потреби суспільства вимагали освічених людей як для господарської, так і культурно-просвітницької діяльності. За розв'язання цього завдання взялося не духовенство, а світські кола – окремі магнати, шляхта і особливе міщани, які стали об'єднуватись у братства. У цей час виникає новий тип школи – *греко-слов'яно-латинська*, в якій давньоруські культурно-освітні традиції поєднувалися з позитивними досягненнями західноєвропейської школи і науки того часу. Цей тип школи став визначальним у розвитку освіти на східнослов'янських землях протягом тривалого часу.

Першою навчальною установою такого типу на Україні стала *Острозька вища школа*, заснована близько 1576 р. відомим діячем і меценатом української культури князем Костянтином Острозьким (1526-1608 рр.). Сучасники називали її «тримовним ліцеєм», бо навчали в ній трьох мов: грецької, церковнослов'янської й латинської, а ще – «Греко-слов'янською Академією».

Острозька школа згуртувала навколо себе відомих на той час *діячів*

культури. Письменник **Герасим Смотрицький** (перша пол. XVI ст.-1594 рр.) став її ректором. На ниві освіти і культури плідно працювали друкар **Іван Федоров** (р. н. невід.-1583 р.), священник **Дем'ян Наливайко** (р. н. невід.-1627 р., рідний брат Северина Наливайка), чернець **Василь Суразький**, публіцист **Клірик Острозький** та ін.

В Острозькій школі викладався курс **«семи вільних мистецтв»**, який складався із предметів тривіума (граматика, риторика, діалектика) і квадрівіума (арифметика, геометрія, астрономія, музика). За свідченням відомого церковного та культурного діяча України Захарія Копистенського (р. н. невід.-1627 р.) в Острозькій школі працювали талановиті педагоги-оратори, рівні Демосфену і Софоклу, відомі на той час вчені у галузі грецької, слов'янської та латинської мов, математики та астрономії. Серед іноземних вчених, які співпрацювали з академією, були Кшиштоф Казимирський, професор астрономії з Кракова Ян Лятос і високоосвічений Кирил Лукарис, що згодом став патріархом Константинопольським.

В кінці XVI ст. Острозька школа стала поступово *занепадати*. Причиною того було *посилення національно-релігійного гніту* після проголошення Брестської церковної унії та *смерть її мецената Костянтина Острозького* (1608 р.).

У розвитку освіти на Україні в кінці XVI – на початку XVII ст. важливу роль відіграли **братські школи**. Провідною серед них була школа **Львівського Успенського Братства**, організована у 1586 р. **Стефаном Зизанієм**, Юрієм Рогатинцем, Іваном Красовським та іншими діячами української культури. У подальшій діяльності школи важливу роль відіграли такі відомі вчені і письменники, як **Лаврентій Зизаній**, Кирило Транквіліон-Ставровецький та **Іван Борецький** (майбутній митрополит Іов), **Сильвестр Косів** та ін. Зразково поставленою справою навчання та виховання школа прагнула підготувати учителів і священників до практичної роботи на ниві освіти, щоб протидіяти впливу антиукраїнських єзуїтських шкіл. Студенти школи виступали прилюдно з промовами, а митрополит Михайло Рогоза навіть дозволив кращим учням проповідувати в церквах.

Навчання у братських школах починалося з оволодіння **слов'янською граматикою**, прищеплення навичок читання та письма, вивчення грецької мови. У Львівській братській школі вивчалася також латинська мова, знання якої давало змогу учням знайомитися з досягненнями західноєвропейської науки та літератури. До **програм** братських шкіл були включені *поетика, риторика, музика*, які мали важливе культурно-просвітнє значення.

Наприкінці XVI—на початку XVII ст. братські школи діяли в багатьох містах України. Крім Львова і Луцька вони були організовані у *Галичі, Рогатині, Стрию, Перемишлі, Городку, Комарні, Кременці* та інших містах. Всі вони будувалися за принципами Львівської братської школи, яка надсилала їм свій статут, допомагала навчальними посібниками, а іноді й вчительськими кадрами.

У 1615 р. була заснована **Київська братська школа**. Організаторами братства та засновниками школи були київські міщани, вчені Захарія

Копистенський, Тарасій Земка та Памва Беринда. Навчання тут проходило за таким же принципом, як і у Львівській братській школі.

На початку XVII ст. в Україні почали виникати *єзуїтські школи*. Перша з них була створена в Ярославі (1575 р.), потім у Львові та Луцьку (1608 р.), Києві (1615 р.), Кам'янці-Подільському та Острозі (1624 р.), Ужгороді (1646 р.) та в інших містах. Мета єзуїтів полягала в тому, щоб *зміцнити позиції католицизму*, які були підірвані розмахом реформаційного руху, активізувати його експансію на Схід шляхом ідеологічного впливу на маси за допомогою шкільної освіти. Єзуїтські школи, як правило, діяли у великих містах і були розраховані на молодь. Навчання у них проводилось протягом *п'яти років*. У I-III класах вивчали *граматику* латинської, грецької, польської, а подекуди й церковнослов'янської мов. Домінуюче місце відводилось латинській мові, якою і велось навчання. У IV-V класах вивчали риторику і діалектику. Випускники єзуїтських шкіл вміли вести дискусії з протестантами та православними.

Важливим осередком освіти і наукових знань на Україні була **Київська колегія**, яка утворилася в **1632 р.** внаслідок об'єднання Київської та Лаврської братських шкіл **Петром Могилою**. За своєю структурою вона мала сім класів: підготовчий (елементарний), три молодших і три старших. У підготовчому і молодших класах вивчались церковнослов'янська, книжна українська, польська, латинська і грецька мови. Пізніше до програми було включено вивчення західноєвропейських мов. У старших класах вивчались поетика, риторика, філософія і частково богослов'я. Учні колегії отримували знання і з інших предметів.

За рівнем викладання та глибиною наукових знань, що їх отримували учні, Київська колегія була близькою до західноєвропейських університетів. У ній викладали відомі вчені та громадські діячі, педагоги з філософії – **Ісає Козловський**, поетики – **Антоній Пацієвський**, риторики – **Сильвестр Косов**. У першій половині XVII ст. Київська колегія стала своєрідним центром розвитку наукових знань на Україні, навколо неї згуртувались найкращі наукові та літературні сили. Викладачі колегії зробили помітний внесок у розвиток вітчизняної філософської та історичної науки. У 30 – 40-х роках XVII ст. філософію у колегії викладав Йосип Кононович-Горбацький, філософські погляди якого базувались на стихійно-матеріалістичному сприйнятті світу. Його ідеї стримали дальший розвиток у філософських курсах інших викладачів, зокрема Інокентія Гізеля. Прочитаний ним курс психології свідчив про частковий відхід автора від середньовічної схоластики, бажання пояснити можливість пізнання людського розуму з позицій сенсуалізму.

Одночасно з філософською думкою розвивалась історична. Підвищений інтерес до історичного минулого свідчив про ріст національної самосвідомості українського народу, що позначилося на піднесенні національно-визвольної боротьби проти панування шляхетської Польщі.

Освіта і шкільництво в Україні тісно пов'язані з розвитком **друкарської справи**. Епохальний винахід друку в Європі започаткував німецький винахідник Й.Гутенберг, який в 40-х роках XV ст. розробив технологію друкарського процесу. Він винайшов спосіб виготовлення друкарських форм із

застосуванням рухомих літер і сконструював друкарський прес. Цей винахід швидко поширився на всі країни Західної Європи. В XV ст. перші друкарні виникають у великих слов'янських містах – Празі та Кракові, а з початком XVI ст. – на українсько-білоруських і литовських землях.

Точна дата початку книгодрукування на українських землях нам невідома. Дослідники тривалий час дотримувались думки, що першою друкованою книгою був «Апостол», виданий у Львові **Іваном Федоровим у 1574 р.** Вихід у світ «Апостола» – знаменна подія в історії української культури. Ця книга сприяла розвитку українського письменства, яке відіграло важливу роль у захисті української національної церкви і національної справи взагалі. Іван Федоров помер 15 грудня 1583 р. і був похований на території Онуфріївського монастиря. На його могилі вдячні львівські міщани встановили надгробок з написом: «...**друкованіє занедбалое обновил**». Місце поховання і надгробок не збереглися, а напис дав поштовх для виникнення нових гіпотез про існування книгодрукування на Україні до Івана Федорова.

Одна із таких гіпотез пов'язана з іменем львівського міщанина **Стефана Дропана**, який у 1463 р. відновив Онуфріївський монастир, заснований ще князем Левом Даниловичем. У документах XVII ст. є згадка про те, що у 1460 р. С. Дропан подарував монастиреві власну друкарню. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили С.Будзина, Т.Земка, Я.Шеліга, С.Роголя, мандрівний друкар П.Людкевич та ін.

Серед стародруків у XVI ст. з'явилися численні твори українською мовою, а також переклади з південнослов'янських оригінальних творів. Визначною пам'яткою перекладної літератури є «**Пересопницьке Євангеліє**», перекладене з болгарської мови на слов'яно-руську Михайлом Василевичем із Сянока (1556-1561 рр.). Ця книга знаменита тим, що вона є найкращим зразком української мови того часу і особливо славиться своїм винятковим мистецьким оформленням.

Ідеї Ренесансу в країні. Полемічна література. Літописання

Розвиток освіти та книгодрукування в Україні у XVI – першій половині XVII ст. позначився і на літературному житті. Проблематика письменства цієї доби зумовлювалась татарським лихоліттям, литовським та польським поневоленням, міжусобними чварами місцевих феодалів, а також єретичними рухами. Вона знайшла своє відображення в ораторсько-учительних, агіографічних, історико-публіцистичних та полемічних творах.

Тогочасний **літературний процес** в Україні розвивався під впливом болгарського і сербського письменства. В 1375 р. митрополитом Київським і Литовським став учень і послідовник болгарського патріарха Євтимія Тирновського – **Кипріян**. Згодом він же стає і митрополитом Московським. Його родич **Григорій Цамблак** у 1415–1418 рр. займає митрополичий трон українських і білоруських земель за Великого князівства Литовського. Ставши митрополитами православних церков, болгарські письменники-проповідники мали великий вплив на духовне життя України. Вони написали чимало *послань, грамот, житій, похвал, урочистих промов*, яким був притаманний риторичний

стиль, поєднаний зі складними художніми засобами, витонченістю малюнка, драматизованим описом природи.

Українська культура початку XVI – першої половини XVII ст. переживала етап свого **Відродження**. Характерними її ознаками було **поширення ідей гуманізму, яскраво виражений антропоцентризм ренесансного мислення**, що утверджувало велич і винятковість земної людини, пробуджувало інтерес до людських цінностей. Найбільш яскраво це проявилось в українській **літературі**, яка творилася **латинською мовою**.

У розвитку **ренесансного гуманізму** на Україні можна виділити **три етапи**. **Перший** (приблизно до середини XVI ст.) типологічне схожий з раннім італійським. У цей час гуманістів цікавлять суспільно-політична проблематика, питання етики та естетики. У **другому** періоді (з другої половини XVI-до початку XVII ст.) відбувається інтенсивна розробка ранньогуманістичних ідей в переплетенні з реформаційними, а також з ідеями візантійського Відродження, активно формується історична самосвідомість українського народу, розвивається ідеал гуманістичного патріотизму. **Останній** припадає на другу третину XVII – початок XVIII ст. Протягом цього часу розроблявся весь комплекс гуманістичних ідей у значно меншому переплетінні з реформаційними, які у цей період відкидались.

Основоположниками гуманістичної культури в Україні у XV-XVI ст. слід вважати таких діячів і вчених, як **Юрій Дрогобич, Павло Русин** із Кросна, **Лукаш** з Нового Мяста, **Станіслав Оріховський** та ін. Майже всі вони після здобуття вищої освіти у західноєвропейських навчальних закладах діяли на українській території у так званому Руському воєводстві.

Поширення гуманістичних ідей на Україні започаткував **Юрій Дрогобич** (Юрій Котермак, Георгій із Русі, Юрій зі Львова), який народився у Дрогобичі близько 1450 р. Вищу освіту здобув у Краківському та Болонському університетах – найбільших у той час гуманістичних центрах Європи. Згодом у Болонському університеті він здобув ступінь доктора філософії та медицини, де протягом 1478-1482 рр. викладав медицину й астрономію. У 1481-1482 рр. займав там же посаду ректора університету медицини та вільних мистецтв. Повернувшись до Кракова, працював професором медицини та астрономії (1487-1494 рр.). Помер Ю. Дрогобич у 1494 р.

Юрій Дрогобич написав працю **«Прогностична оцінка поточного 1483 року»**, яка була опублікована того ж таки року в Римі. В ній викладено окремі наукові знання з філософії, астрономії, географії, зокрема вперше подано географічні координати таких міст, як Львів, Дрогобич, Москва, Вільно, Феодосія (Кафа). Це була перша друкована книга, автором якої був українець за походженням. Відомі також його праці **«Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року»**, **«Трактат з шести розділів про затемнення»** (1490 р.). Праці Ю. Дрогобича були відомі в той час у багатьох країнах Європи, зокрема в Італії, Франції, Німеччині. Угорщині, їх переписував для себе відомий німецький вчений-гуманіст Гартман Шедель.

Одним із перших гуманістичних поетів України та зачинателів польської гуманістичної поезії став **Павло Русин** із Кросна (близько 1470-1517 рр.).

Навчався у Краківському та Грейсвальдському (Німеччина) університетах. В останньому працював бакалавром вільних мистецтв. У 1506 р. переїхав до Краківського університету, де на посаді магістра викладав римську літературу. Деякий час вчителював в Угорщині. Свої вірші писав латинською мовою. На думку польських істориків літератури, Павло Русин становить цілу епоху в історії польсько-латинської поезії. Помітним здобутком новолатинської поезії XVI ст. була віршова збірка «Пісні Павла Русина з Кросна» (1509 р.). Павло Русин захоплювався творами античних письменників: Ціцерона, Горація, Овідія, Персія. Він був першим гуманістичним поетом в українській літературі і одночасно основоположником гуманістичної латинської поезії в Польському королівстві.

Лукаш з Нового Мяста (р. н. невід.-помер бл. 1542 р.) народився поблизу Самбора в містечку Нове Місто. У 1513 р. вступив до Краківського університету, де у 1517 р. отримав ступінь бакалавра, а згодом магістра вільних мистецтв. Викладав філософію у цьому ж вузі. У 1522 р. Лукаш видав укладений ним для студентів університету підручник з епістолярного мистецтва з присвятою своєму земляку — ректорові Краківського університету Станіславу Білому.

Найвизначнішою постаттю в східнослов'янській культурі доби Відродження був **Станіслав Оріховський** – Роксолан (1513—1566 рр.). Він народився в с. Оріховці Перемишлянської округи Руського воєводства. Початкову освіту здобув у Перемишлі. Потім навчався в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському та Болонському університетах, а також удосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцігу. У 1543 р. після сімнадцятирічного перебування за кордоном повернувся на батьківщину, де займався суспільно-політичною діяльністю. Прозові та публіцистичні твори С. Оріховського «Про турецьку загрозу слово...» (1543-1544 рр.), «Напущення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 і 1548 рр.), «Хрещення в Русинів», памфлет «Розрив з Римом» відзначаються художньою досконалістю і можуть бути віднесені до блискучих зразків української полемічної літератури.

Українські гуманісти епохи Відродження відіграли важливу роль у розвитку національної культури, суспільної свідомості, філософії. Вони були носіями високої освіченості, ідейними натхненниками ренесансного мистецтва, справили позитивний вплив на освіту, письменство та літературу.

В кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні поширилась **полемічна література**. Українські письменники-полемісти боролись з католицькою церквою, наступ якої на народ, його релігію, права й мову посилювався після Люблінської унії 1569 р., а в часи підготовки і підписання **Брестської унії 1596** р. досяг кульмінації. Полеміка між православними і католиками велася не стільки навколо розходжень, які існували у віровченні, скільки навколо важливих питань громадського і культурного життя українського народу. Письменники-полемісти (**Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Василь Суразький**, анонімні автори «Перестороги», **Клірик Острозький, Христофор Філарет, Захарія Копистенський**) обстоювали *право українського народу на свою віру, звичаї, мову*. Вони гостро засуджували вище православне

духовенство за його користолюбство, моральний занепад, зраду інтересам українського народу. Одночасно в полемічній літературі значна увага приділялася питанням розвитку освіти, книгодрукування. Більшість письменників-полемістів усвідомлювали необхідність розширення освітніх програм, підвищення ролі школи у вихованні молоді.

Першим визначним полемістом був вихованець, а згодом ректор Острозької школи **Герасим Смотрицький** (перша половина XVI ст.—1594 р.), автор книги «Ключ царства небесного», в якій гостро критикував твір П. Скарги «Про єдність Церкви Божої», а також книжку єзуїта Венедикта Гербеста «Висновок віри римської Церкви», яка була спрямована проти українського народу і його культури.

Брестська унія 1596 р. ще більше поглибила релігійні суперечки між українськими православними і католиками. Тодішніх греко-католиків підтримував П.Скарга («На захист Берестейської унії», 1597 р.). У відповідь православні видали збірку документальних матеріалів польською мовою, в якій стверджувалась думка про неправосильність рішень уніатської частини Брестського собору. Найсильнішого удару по творцях і оборонцях унії завдав твір острозького шляхтича М. Бронеvського «**Апокрисис**», який писав під псевдонімом **Христофор Філает**. У цьому полемічному творі викривалося підступництво греко-католицьких єпископів, підтверджувалась законність проведеного у Бресті собору православної церкви. Автор цього твору *викриває і засуджує політику польського уряду, яка була спрямована проти українського народу, і вимагає демократичних прав для українців*.

У вогненному наступі православної полеміки виділяється анонімний твір «Пересторога», автор якого викриває ті егоїстичні мотиви, якими керувалися греко-католицькі єпископи. З боку греко-католиків виступив **Іпатій Потій**. У 1599 р. він опублікував українською мовою «**Антиапокрисис**» – пристрасну відповідь на полемічний виступ М. Бронеvського.

Найяскравішим українським письменником даного періоду був **Іван Вишенський** (між 1545-50–1620 рр.), який зарекомендував себе фанатичним оборонцем православних традицій. У своїх прозових творах, таких, як «Послання єпископам – відступникам від православ'я», «Короткослівна відповідь П.Скарзі», він безжалісно таврує греко-католиків. Одночасно І. Вишенський критикує і православних, підкреслюючи егоїзм, любов до розкошів та розтлінність їхньої знаті, заможних міщан та духовенства, відповідальних за сумне становище церкви. Український письменник був на той час єдиним, хто оплакував закріпачення селян і безстрашно викривав їх визискувачів. У боротьбі з вадами українського суспільства він бачив єдиний шлях – повернутися до давньої православної віри.

Твори письменників-полемістів сприяли піднесенню *рівнів національної свідомості українців*, розуміння ними свого місця в навколишньому світі. Разом з тим культурна конфронтація з поляками дорого обійшлася українцям. Величезна більшість української шляхти прийняла католицизм і згодом полонізувалась. Внаслідок того українці втратили свою еліту – шляхту. Іншим побічним продуктом конфронтації між православними і католиками став поділ

українців на православних і уніатів (греко-католиків). Разом з тим релігійна полеміка спричинилася до культурного піднесення, сприяла чіткішому усвідомленню українцями своєї самобутності.

Поряд з полемічною літературою наприкінці XVI – початку XVII ст. розвивалась **поезія**. Кращі зразки віршованих творів того часу належать **Памві Беринді, Касіану Саковичу, Григорію Желиборському, Григорію Кирницькому**. У багатьох творах виразно простежуються риси нового барокового стилю, який займав у цей час панівне становище в європейській культурі. Згодом даний стиль посідає провідні позиції в українському літературному процесі другої половини XVII ст.

Серед літературних жанрів України початку XIV – першої половини XVII ст. важливе місце займає **літописання**. Літописні пам'ятки цього періоду головним чином білоруського походження, їх інколи називають західно руськими. Серед них найближчим до історіографії України є **«Супрасльський літопис»**, складений у Супрасльському монастирі біля Бялистока в першій половині XVI ст. Він складається з двох частин: скороченого Новгородського літопису, що охоплює події з найдавніших часів до 1382 р., і Короткого Київського літопису, який дає опис подій від 862 до 1515 рр.

До української історіографії близький за своїм змістом і стилем **«Літопис Биховця»**, доведений до 1506 р., а також **«Баркулабівський літопис»**, де висвітлюються події в Україні і Білорусії від середини XVI до XVII ст. Тут ми знаходимо цікаві матеріали про соціально-економічні та політичні відносини в тодішній Україні, про боротьбу православного табору з католицизмом, про повстання та страту С. Наливайка, а також записи побутового змісту. Однією з найцікавіших пам'яток історичної думки є **Густинський літопис («Кройніка»)**, складений близько 1623–1627 рр. визначним тогочасним письменником **Захарією Копистенським** і переписаний у 1670 р. ієромонахом Михайлом Лосицьким. Характерною особливістю даного літопису є наявність у ньому літературних вставок, у яких йдеться про початок письменства, походження назви «Русь», виникнення козацтва, збереження в обрядовій культурі українського народу язичеських вірувань. Автор розповідає про святкування Купала, колядування на Різдво, шанування бога Ладо тощо. Народністю мови, образністю викладу відзначається Львівський літопис, який охоплює події місцевого і загальноукраїнського значення 1498—1649 рр. Він зберігся у збірнику різних творів і матеріалів, переписаних Михайлом Гунашевським. У цьому літописі найдокладніше описана історія України 20—30-х років XVII ст., зокрема селянсько-козацьке повстання 1630 р. під керівництвом Т. Федоровича.

Музика та театр

У XIV–першій половині XVII ст. певних здобутків досягли музична культура і театральне мистецтво. Вони розвивалися у тісному зв'язку з тими змінами, що відбувались в народному побуті та звичаях, а також у діяльності **скоморохів**, мистецтво яких поєднувало спів, танець і театральні вистави. Музиканти, співці, танцюристи, як і раніше, об'єднувались навколо монастирів

та єпископських кафедр. Вони створювали пісні-хвали на честь бойових подвигів князів і дружинників.

Музичну культуру постійно збагачувала *усна народна творчість*. У цей період продовжували розвиватися *народнопісенні жанри*, які були пов'язані зі самобутніми традиціями східних слов'ян язичеських часів, зокрема пісні, якими супроводжувалися народні свята землеробського циклу. Зимовий цикл пісень складався з *колядок* і *щедрівок*, весняний – з *веснянок*, *гаївок*, *русальних пісень*, весняних танців та ігор, що відображали різні трудові процеси. Широко представлений був цикл обжинкових пісень.

Поряд з календарними розвивалися різні жанри *сімейно-обрядових* і *побутових* пісень: весільні колискові пісні, похоронні плачі, або, як їх тоді називали, голосіння. В них, як і в піснях землеробського календарного циклу, розвивалися риси, притаманні українській музиці.

У роки боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів виникають *історичні пісні*, які прославляли героїв боротьби з татарською та турецькою агресією, наприклад, українська народна пісня про Байду. Розвиток різних видів інструментальної музики був пов'язаний з мистецтвом скоморохів, у якому тісно переплітались гумористичні та жартівливо-танцювальні пісні. У народному середовищі особливою популярністю користувалися такі *музичні інструменти*, як гудок, гусли, сопілка, бубон, волинка та інші.

Широкої популярності в народному побуті набули *танцювальні* жанри інструментальної музики. Зокрема, *гопак* і *гопачок*. Вони стали відомі багатьом народам і були включені до західноєвропейських збірників органної музики того часу.

Центральне місце в українській музичній культурі посідали у той час *історичні пісні* та *думи* – самобутній епічний вокально-інструментальний жанр, в якому органічно злилися трагедійність з героїчним пафосом і ліризмом, глибина змісту з оригінальністю художньої форми, епічно-оповідальний характер слова з емоційністю музичного вислову. Характерною особливістю цього жанру є вільна побудова поетичних і музикальних фраз, розгорнутий інструментальний супровід. Виконавцями історичних пісень та дум були кобзарі, які мандрували по містах і селах України, оспівували історичне минуле, надихаючи народ на боротьбу за волю України.

У процесі становлення української музики важливу роль відіграла *музична освіта*, яка поширювалась братськими школами. Саме в цей час виникає так званий *партесний спів*. Це *багатоголосий*, гармонійний спів по *партіях* (за голосами), який в кінці XVI ст. досяг значного професійного рівня. Це дало змогу православній церкві використати його на противагу католицькій, де спів супроводжувався на органі.

У XVI – першій половині XVII ст. виникають такі *жанри світської музики*, як побутова пісня для триголосого ансамблю або хору (*кант*), *сольна пісня* зі супроводом, а також *цехова інструментальна музика*. *Канти*, як і книжна поезія, формувалися в руслі усної народної пісенності. За змістом вони поділялися на релігійно-філософські, любовні, жартівливо-гумористичні тощо. Розвиток інструментальної музики привів до появи у деяких містах музичних

цехів на зразок ремісничих. Такі цехи виникли у Львові, Кам'янець-Подільському, на Волині. Цехові музиканти грали на весіллях, народних гуляннях, похоронах, в їх репертуарі були народні пісні та танці, різноманітні марші. Музичні цехи сприяли розвитку народної професійної інструментальної музики, виникненню самобутніх ансамблів українських національних інструментів.

У кінці XVI ст. істотно розширюється сфера **театрального мистецтва**. *Витоки* розвитку українського театру беруть свій початок від **народних ігор** Київської Русі. У народних іграх, де широко використовувалися фольклорні твори, простежувалися елементи народної драми, пантоміми, балету. Від 1573 р. бере свій початок звичай *ходити з ляльками*, що означало виникнення **лялькового театру**. Дальший розвиток театру був пов'язаний із виступами **скоморохів** – народних співаків, музикантів, танцюристів» клоунів, фокусників, акробатів, борців, дресирувальників тощо. Скоморохи поділялися на осілих і мандрівних. Осілі виступали головним чином на ігрищах під час свят, на весіллях, а мандрівні об'єднувалися у ватаги і переходили з місця на місце. Комедійні сцени розігрувалися під відкритим небом, на площах і вулицях, на ярмарках.

В останній чверті XVI ст. разом з появою братських шкіл виникає **шкільний театр**. Спочатку він мав лише навчально-виховне значення, а з кінця XVI – першої половини! XVII ст. став використовуватися в міжконфесійній боротьбі проти католицизму. Шкільний театр розвивався одночасно з народним театром, репертуар якого складався із містерій різдвяної і великодньої тематики. Одним із ранніх зразків української драми є знайдене І. Франком «Слово о збуренні пекла», яке було створене в Галичині або на Волині у першій половині XVII ст.

До першого десятиліття XVII ст. відноситься також початок української побутової драми. До цього жанру належить унікальне видання віршованої «Трагедії руської», автор якої невідомий. Зміст твору близький до зразків української народнопоетичної творчості.

Архітектура та образотворче мистецтво

У XVI–першій половині XVII ст., незважаючи на руйнівні наслідки татаро-монгольської навали, значного розвитку на Україні досягло **культове і цивільне будівництво**. Воно справило великий вплив на архітектуру і монументальне образотворче мистецтво. Помітного розвитку досягла українська архітектура на *галицько-волинських землях*. Архітектурні пам'ятки цієї епохи можна поділити на **два основних типи**: 1) **оборонні споруди-замки**; 2) **церкви**.

У цей період в архітектурі та образотворчому мистецтві формуються особливості **українського стилю**. Вони проявляються, насамперед, у кам'яному будівництві Західної України, де ренесансний стиль гармонійно поєднувався з українським народним стилем, перенесеним з дерев'яного будівництва в кам'яні споруди церков, замків та великих міських будівель.

В українському *церковному будівництві* основним архітектурним типом

були так звані **зрубні храми**. Найкращими пам'ятками українського архітектурного стилю є тридільні, або **трибанні** та **п'ятибанні** церкви. Такі церкви з XIV—XVI ст. на землях України майже не збереглися. Виняток становлять церква св. Духа в с. Потеличі Львівської області (1555 р.) та церква св. Миколая в Чернівцях (1607 р.). *Дерев'яна архітектура* продовжувала традиції будівництва Київської Русі.

Кам'яна архітектура відображала *ренесансні* віяння. В цей час зводилися *замки-фортеці* і *замки-палаці*, перепланувались та розширювались міста, переважно в Галичині, на Волині та Поділлі (Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Перемишль, Жовква, Броди). У середині XVII ст. перебудовується Київ з центром на Подолі. Велике фортифікаційне будівництво проводиться на Запорізькій Січі. В 30-40-х роках XVII ст. у конструкціях і оформленні споруд вже виразно простежуються риси **бароко**.

Переважна більшість архітектурних пам'яток мала *оборонний характер*, збудована у важкому *фортечному стилі*. Прикладом такого типу укріплень є вежі в Луцьку і Кременці, будівництво яких розпочалося в кінці XIII ст. У цей період виникли дві **архітектурно-будівельні школи**: **галицька** і **волинська**. Для *галицької* школи характерна *кам'яна кладка з міцними стінами і кількома вежами*. Серед мурованих кам'яних споруд виділяються замки в Білавіні, Чернієві, Хотині, Кременці, Кам'янець-Подільському, Білгороді-Дністровському, Одеську. В оборонних спорудах, створених представниками *волинської* архітектурно-будівельної школи, використовували *великоформатну цеглу*. Усі цегляні *башти* волинської школи мають вигляд *могутніх циліндрів*, які відігравали в системі укріплень особливо важливу роль.

У *храмовому будівництві* також з'явилися нові тенденції: поряд зі спорудами старого типу зводилися культові споруди **урочистого стилю**. Наприклад, у Холмі були споруджені вежоподібні церкви Івана Предтечі, Кузьми і Дем'яна, які за своєю оригінальністю не поступаються шедеврам мистецтва древніх. З кам'яних споруд цього періоду відомі також церква св. Онуфрія у Львові (XV ст.), в якій збереглися фрагменти фресок, церква в Зінькові на Поділлі, св. Івана Предтечі і Петропавлівська (XVI ст.) в Кам'янці-Подільському. Серед кам'яних споруд слід зазначити також церкви-фортеці і монастирі: Угнівський, Дерманський, в Зимному і Межиріччі.

Церковне і світське будівництво в цей час зазнало сильних *впливів ренесансного стилю*. Передові позиції у цій галузі мистецтва належали Львову, ренесансні пам'ятки якого займають визначне місце не лише в історії українського, але й західноєвропейського мистецтва. Ідеї ренесансного мистецтва поширились на Україну з Венеції та італійської частини Швейцарії. Найбільший розквіт Ренесансу у Львові припадає на 70–90-ті роки XVI ст. До найстаріших будівель «золотого віку» львівського Ренесансу належать будинки на Площі Ринок – «Чорна кам'яниця» (1588–1589 рр., архітектори П. Барбон, П. Римлянин, П. Красовський), будинок Бандінеллі – флорентійського різьбяр, який, до речі, у 1627 р. заснував у місті першу пошту. Найбільшим досягненням українського Ренесансу у Львові є церковні споруди, зокрема, Успенська церква (1591–1629 рр., архіт. П. Римлянин, В. Капинос, А. Прихильний), вежа

Корнякта (1572–1578 рр., П. Барбон), каплиця Трьох Святителів (1578–1591 рр., П. Красовський), які разом складають унікальний архітектурний ансамбль.

У 30-х роках XVII ст. в архітектурі кам'яних споруд поряд з ренесансними з'явилися риси **бароко**. Зруби у дерев'яних церквах все частіше нагадували форму **вісімки**, будівничі намагались видовжувати їх пропорції, змінювати наметові верхи **грушовидними банями**. Такі архітектурні споруди домінують у другій половині XVII–на початку XVIII ст.

Нові гуманістичні ідеї в мистецтві справили свій вплив і на розвиток української **скульптури**, яка була тісно пов'язана з розвитком архітектури. На фасадах, порталах, в інтер'єрах ренесансних будинків, палаців, церков, іконостасів з'явилися *скульптурні рельєфи* та *пишне різьблення*.

З епохою Відродження тісно пов'язаний і скульптурний портрет, що набув поширення у вигляді надгробних пам'ятників. У XVI ст. на Україні виробилася певна система монумента – **скульптурне зображення померлого на кам'яному ложі або саркофазі**, обрамленому складними архітектурними композиціями. Згодом композиція надгробного портрета ускладнилась й урізноманітнилась. Про це свідчить надгробник київського воєводи А. Кисіля, встановлений у церкві-усипальниці в с. Низкиничі на Волині.

Образотворче мистецтво другої половини XIII – першої половини XIV ст. характеризувалось монументальністю, витонченістю колориту, *гармонією пропорцій*, яскравістю малюнка і високою професійністю виконання. Поступово утверджувався *реалістичний напрям*, характерною особливістю якого є віра в людину, життя. Релігійні образи на полотнах художників поступово *втрачають* колишню *нерухомість* і часто набирають рис простих людей.

Серед пам'яток *київського іконопису* цієї доби збереглася ікона «Богоматері Печерської-Свенської». Її прототипом було зображення «Богоматері Кіпрської на троні», однак київський іконописець фігури ангелів замінив постатями вітчизняних святих, засновників Києво-Печерського монастиря Антонія і Феодосія, їх образи приваблюють своєю щирістю і безпосередністю.

До творів *київської школи* слід віднести ікони «Микола з житієм» (церква у селі Київка), «Ігоровська богоматір» і «Максимівська богоматір», які виконані з великою майстерністю. Обличчя святих зображені м'яко і просто, колоритно намальовано одяг. Ці твори свідчать про високий рівень мистецької культури Києва після татаро-монгольської навали.

На *галицьких* та *волинських* землях мистецтво розвивалось під *впливом Києва*. Особливе враження справляє ікона Покрови – рідкісна пам'ятка галицького малярства XIII ст. Вона цікава тим, що створив її майстер з надзвичайно тонким колористичним чуттям. Теплий зелений колір одягу Пречистої Марії тонко гармонує з багряним фоном, лазурові барви – з коричнево-чорними і вишнево-червоними відтінками. Однією з найвизначніших пам'яток живопису кінця XIII-початку XIV ст. є ікона «**Волинської богоматері**», величний силует якої справляє глибоке враження. Поряд з фресковим живописом на українських землях дедалі більшого

розповсюдження набувають ікони, *намальовані на дошках*. Особливою популярністю користувалися образи воїнів-переможців. Так, на іконі «Юрій-змієборець» (кінець XIV ст.), яка зберігається в церкві с. Стани-ля на Львівщині, воїн в рицарському одязі на вороному коні зі списом в руках топче змія. Червоний плащ переможно майорить на вітрі, символізуючи звиягу, над драконом.

Митців особливо хвилювала таємниця життя і смерті. З цією метою в ікони вносилися побутові елементи. Яскравим свідченням того є ікона «Оплакування Христа» (с. Трушевичі), по суті, реkvієм у фарбах. В XVI-першій половині XVII ст. основними видами живопису залишаються настінні розписи та іконопис. Добре збереглися величні ансамблі розписів Воздвиженської та Юріївської церков у Дрогобичі. Різноманітні декоративно-орнаментальні мотиви позначені високою мистецькою довершеністю і саmобутністю.

Іконопис того часу теж набуває ознак *реалізму, народного забарвлення*. *Святі* на іконах дедалі більше *нагадують простих людей*, селян, а не аскетів-мучеників, набувають певних індивідуальних рис. Наприклад, в зображеннях Богоматері відчутне властиве тій добі розуміння жіночої вроди. В релігійних сюжетах на картинах відтворювалися сцени навколишнього життя з конкретними побутовими деталями.

В українському образотворчому мистецтві кінця XVI—початку XVII ст. набуває розвитку *портретний живопис*. Під впливом гуманістичних ідей художники того часу звертають особливу увагу на обличчя людини, прагнуть передати характер, розум, силу волі, почуття власної гідності. Саме такі риси характеру відображають портрети письменника Яна Гербурта, польського короля Стефана Баторія, князя Костянтина Острозького, львівського купця Корнякта, львівського старости Мнішека та ін.

Естетичні уявлення і смаки, відчуття гармонії і краси українського народу знайшли своє відображення і в *декоративно-ужитковому мистецтві* XIV–XVI ст. – гончарстві, вишивці, килимарстві, різьбленні по дереву і камені, обробці металу. Утворювалися своєрідні витвори, що мали виразно місцеве, національне забарвлення. Цьому сприяли розвиток цехового виробництва, праця народних майстрів.

Здобутки духовної культури українського народу початку XIV – першої половини XVII ст. дають підставу говорити про її *самобутні риси, тісний зв'язок з гуманістичними ідеями*. Все це робило її доступною для народу, сприяло прогресу не лише української, але й світової культури.